

Η διαλεκτική στη Γαλλία: μια απήχηση που οφείλουμε να αποκαταστήσουμε

Θα αναφερθώ μόνο στη Γαλλία, παρόλο που αυτά που θα πω ισχύουν προφανώς και για άλλες χώρες, στον έναν ή τον άλλο βαθμό. Θέλοντας να δηλώσω εξαρχής την κατεύθυνση που θα ακολουθήσω, θα ισχυριστώ ότι η απήχηση που έχει σήμερα η διαλεκτική στη Γαλλία δεν έχει απολύτως καμία σχέση με την ορθότητα και τη σπουδαιότητα που δικαιούμαστε να της αναγνωρίσουμε. Αυτή ακριβώς η διαπίστωση με ώθησε να ασχοληθώ με τη διοργάνωση του συνεδρίου μας, καθώς θεωρώ την παρούσα κατάσταση απαράδεκτη, και ολίγον σκανδαλώδη.

Λόγω της ηλικίας μου διατηρώ έντονη την ανάμνηση των δεκαετιών του '50 και του '60 του τελευταίου αιώνα. Δεν μπορείτε να φανταστείτε την τεράστια απήχηση που είχε τότε η διαλεκτική στη γαλλόφωνη επικράτεια. Ήταν στο κέντρο των συζητήσεων, και όχι μόνο υπό τη μαρξιστική εκδοχή της, αφού κάθε διακεκριμένος φιλόσοφος ήθελε να έχει τη διαλεκτική του, από τον Αρόν μέχρι τον Σαρτρ, από τον Ρικέρ στον Μπερντιάεφ, από τον Μοινιέ στον Πατέρα Φεσάρ, απ' τον Μπασελάρ στον Γκονσέτ. Την ίδια χρονιά παρουσιάζονταν δύο διαφορετικές ιστορίες της διαλεκτικής. Η Ένωση των Φιλοσοφικών Εταιρειών γαλλικής γλώσσας είχε ως θέμα του 14ου Συνεδρίου της, το 1969, τη διαλεκτική. Μια ολοκληρωμένη βιβλιογραφία αυτών που γράφτηκαν εκείνη την περίοδο για τη διαλεκτική θα απαιτούσε έναν ογκώδη τόμο για να καταγραφεί. Η αντιστροφή αυτής της ευνοϊκής κατάστασης άρχισε κατά τη δεκαετία του '70, την ίδια στιγμή που έκαναν την εμφάνισή τους ορισμένες οικονομικές και πολιτικές διαδικασίες μείζονος σημασίας (γεγονός που κατ' εμέ δεν είναι τυχαίο). Επικαλούμενος κατά τη δεκαετία του '70, δίχως καμία ανάλυση, τη συνταρακτική υπόθεση Λυσένκο, ο Ζακ Μονό συνέδεε προκλητικά κάθε διαλεκτική με τη μυθολογία των «ανστραλιανών ιθαγενών»¹. Νεονιτσεϊκοί σαν τον Φοινώ και τον Ντελέζ έστηναν γύρω της έναν πραγματικό «χορό σκαλπ». Το 1972, δύο επιφανείς φιλόσοφοι των επιστημών, αφού προέβηκαν σε μια ζοφερή διάγνωση για τη διαλεκτική, πρότειναν «μια παρατεταμένη αποχή»² ακόμη και σε σχέση με το όνομά της. Απ' την πλευρά των μαρξιστών, αυτή η βαθιά αβεβαιότητα σε σχέση με την ορθότητα της υλιστικής διαλεκτικής κερδίζει πολλούς μεταξύ των καλύτερων, με αποτέλεσμα ο Αλτουσέρ επί παραδείγματι να τη θεωρεί «φρίκη»³. Για τη διαλεκτική, η οποία αποτελεί επί μακρόν στη Γαλλία ένα αντικείμενο απόθλησης άνευ προηγουμένου, αρχίζει μια νέα πορεία διάβασης μέσα απ' την έρημο. Κοντεύει άραγε να ολοκληρωθεί

αυτή η διάβαση, με όλα τα αξιοσημείωτα ιδεολογικά και πολιτικά αποτελέσματα που θα μπορούσαν να προκύψουν; Εκεί βρίσκεται κατ' εμέ όλο το πρόβλημα.

Εάν είχαμε χρόνο, θα έπρεπε να διαχωρίσουμε επιμελώς τα ιδιαίτερος συνινφασμένα φαινόμενα που παράγονται απ' τις θεμιτές αιτιάσεις και τις ασημαντες κατηγορίες, τις εξωτερικές περιπτώσεις μη κατανόησης και τις πειθήνιες απλουστεύσεις, τις ακαδημαϊκές σιωπές και τους μιντιακούς φόνους που σταδιακά έθαψαν τη διαλεκτική θεωρία ως εχθρική προκατάληψη – γνωρίζω καλά σε τι αναφέρομαι. Κατά τη δική μου πεποίθηση, σε τελική ανάλυση αυτή η έκλειψη μας θέτει προ των ευθυνών μας, επειδή για πολύ καιρό βλέπαμε τα πράγματα με τις παρωπίδες ενός μαρξισμού πολύ σίγουρου για τον εαυτό του, σαν να είχε απαντήσει εκ των προτέρων σε όλα τα προβλήματα που υπήρχαν αναφορικά με τον χαρακτήρα και το περιεχόμενο της διαλεκτικής. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν προβληματιστήκαμε σε σχέση με τη σταλινική βουλγάτα ήδη από τη δεκαετία του '50. Ο Ανρί Λεφέβρ πολλαπλασίαζε τα οξυδερκή ερωτήματα, αλλά πρότεινε πολύ λιγότερες πειστικές λύσεις. Ο Άλτουσερ τράνταξε όσο κανείς άλλος το δόγμα, αλλά το έκανε με τέτοιον τρόπο που στο τέλος δεν έμειναν και πολλά αξιόπιστα στοιχεία από τη διαλεκτική. Γι' αυτό, τη στιγμή που άρχισαν να εμφανίζονται πολύ απαιτητικές ενστάσεις απ' όλες τις πλευρές, δεν μπορέσαμε να αντιδράσουμε με πειστικό τρόπο στις αμφισβητήσεις ούτε των φιλοσόφων, ούτε των επιστημόνων της λογικής, ούτε των επιστημόνων εν γένει. Επρόκειτο για καθοριστικής σημασίας ανικανότητα, αφού επέτρεψε, στο γνωστό πολιτικο-ιδεολογικό περιβάλλον, να αντιμετωπιστεί η διαλεκτική σαν ψόφιος σκύλος σε όλα τα επίπεδα, από την επιστημονική σκέψη μέχρι το έσχατο ενημερωτικό μέσο.

Από τα προηγούμενα συνάγεται μια μεθοδολογική συνέπεια: για να περιγράψουμε με έναν κάπως απαιτητικό τρόπο το σημείο στο οποίο βρίσκεται σήμερα η διαλεκτική στη Γαλλία, θα χρειαστεί λιγότερο να συσσωρεύσουμε περιγραφικές ενδείξεις, πράγμα για το οποίο δεν έχω σχεδόν καθόλου χρόνο, και περισσότερο να προσδιορίσουμε τα ουσιαστικά προβλήματα που δεν έχουν λυθεί και από τα οποία θα εξαρτηθεί η ενδεχόμενη επανεμφάνισή της. Διακρίνω τέσσερα, δύο που αφορούν τον χαρακτήρα της διαλεκτικής και δύο που αφορούν το περιεχόμενό της. Όλα πάντως παραπέμπουν σε ερωτήματα μεγάλης σημασίας.

1. Πρώτο πρόβλημα. Στη σύγχρονη εκδοχή της, από τον Χέγκελ και μετά, η διαλεκτική επιάρεται ότι αποτελεί *λογική*, δηλαδή συστηματική γνώση των καθολικών μορφών σκέψης – και με αστήν την έννοια, λέει ο Χέγκελ, παίρνει τη θέση της αρχαίας μεταφυσικής. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς προσέγγισαν το ζήτημα μέσα από ένα διαφορετικό πρίσμα σε σχέση με τον Χέγκελ, αλλά θεωρούν και αυτοί επίσης τη διαλεκτική ως ανώτερο τρόπο λογικής σκέψης. Όμως, μετά από μια πορεία που ξεκίνησε από τις πρώτες μελέτες εναντίωσης στο εγγελιανό έργο, κυρίως με τον Τρέντελεμπουργκ το 1840, και ακολουθήθηκε πεισματικά μέχρι την εποχή μας, η λέξη *λογική* κατονομάζει αποκλειστικά και συστηματικά στα πλαίσια της σύγχρονης αποδεκτής σκέψης (θεωρητικό συμβάν πρώτου μεγέθους) την *τυπική λογική*. Με βάση τους έγκυρους ως προς το θέμα συγγραφείς, από τον Μπουρθές μέχρι τον Γκρανζέ, η διαλεκτική θα πρέπει να στερηθεί κάθε τίτλο λογικής, για τον αναμφισβήτητο λόγο ότι ένας τέτοιος γνωστικός κλάδος δεν έχει κανένα νόημα αν δεν είναι καθαρά τυπικός. Καθώς όμως η διαλεκτική απορρίπτει την ιδέα του καθαρού τύπου, μεταφέρει πάντα εμπειρι-

κά περιεχόμενα που καθιστούν κατά βάθος κίβδηλες τις αξιώσεις εγκυρότητας της. Γι' αυτό ακριβώς η διαλεκτική μετατράπηκε σε αντικείμενο ολικής προγραφής στη φιλολογία και τη διδασκαλία της σύγχρονης λογικής, με αποτέλεσμα να συναντούμε μια παχάλιτη άγνοια σε σχέση με αυτήν ακόμη και στα πιο οξυδερκή πνεύματα.

Το γεγονός ότι αντιδράσαμε τόσο λίγο στην εδραίωση αυτής της διαταγής συνιστά κατ' εμέ ένα πραγματικό στρατηγικό σφάλμα. Η διαλεκτική τοποθετείται πέραν αυτής της αφαιρέσης-ορίου ενός τύπου χωρίς κανένα πραγματικό περιεχόμενο⁴, δεν επιτρέπει την ανστηρή εξαγωγή συμπεράσματος και ως εκ τούτου δεν χωρεί στην τυποποίηση: δεν συνιστά, και κακώς δεν το υπογραμμίσαμε αρκετά, *αποδεικτική* λογική. Αλλά η αναγωγή του πεδίου της λογικής σε μια τυποκρατία [formalisme] της καθαρής αφαιρέσης αποτελεί απάτη. Στο αριστοτελικό Όργανον υπάρχουν όχι μόνον τα Αναλυτικά αλλά και οι Κατηγορίες, ως καθολικές μορφές σκέψης οι οποίες συνδέονται άρρηκτα με το περιεχόμενό τους. Μόνο με αυτήν τη δεύτερη έννοια, ευρεία αλλά αναμφισβήτητη, η διαλεκτική συνιστά λογική, και δη απαράκαμπτη λογική η οποία ξεφεύγει από τη στενή οπτική της αφηρημένης αφαιρέσης (το Α είναι Α) και διανοίγει μπροστά μας το αγανές πεδίο της συγκεκριμένης ταυτότητας (η ταυτότητα του Α με το Α θέτει επίσης τη διαφορά τους), με αποτέλεσμα να επιτυγχάνει μια *κριτική και ευρετική παραγωγικότητα* πρώτου μεγέθους. Αντί να περιορίζεται στην προγραφή της αντίφασης, γεγονός που δεν απέτρεψε ποτέ την σταθερή επέλευσή της στην πραγματικότητα των γνώσεων και των πρακτικών, η διαλεκτική διασαφηνίζει την κατηγορία της αντίφασης και ταυτόχρονα τις αντιφάσεις όλων των κατηγοριών, δείχνοντας με ποιον τρόπο μπορούν να επιλυθούν. Συνιστά κατ' αυτόν τον τρόπο, όπως ακριβώς επιδίωκε ο Χέγκελ, μια λογικοφιλοσοφική θεωρία που έχει απελευθερωθεί από τη μεταφυσική. Η προγραφή της ενδυνάμωσε τη μεταφυσική αυταπάτη σε όλες τις σφαίρες της κυρίαρχης σκέψης, από τις πλέον ανστηρές επιστήμες μέχρι τις πλέον εύκαμπτες πολιτικές. Αποδίδοντας στη διαλεκτική σκέψη τη θέση που της αρμόζει φέρνουμε σε πέρας ένα καθήκον που αφορά τη δημόσια υγεία.

2. Δεύτερο πρόβλημα. Η διαλεκτική, νοούμενη εξ αρχής από τον Χέγκελ ως *αντικειμενική* και ταυτοχρόνως υποκειμενική λογική, ισχύει για τη φύση, όπως επίσης για το πνεύμα και την ιστορία (οι συνεχείς απόπειρες αλά Κοζέβ να περιοριστεί το πεδίο εγκυρότητας της στη σφαίρα της συνείδησης προδίδουν την ουσία της). Αλλά το γεγονός ότι συνδέθηκε με την αξίωση ισχύος για ολόκληρη τη φύση επέφερε το δικό της Βατερλό με την υπόθεση Λυσένκο. Όποιος δεν το έζησε αδυνατεί σχεδόν να διανοηθεί πόσο βαθιά σηματοδεύτηκαν από αυτήν την υπόθεση οι επιστήμονες όλων των γνωστικών κλάδων, γεγονός που μπορούμε να το καταλάβουμε αν αναλογιστούμε το τεράστιο φιλοσοφικό και πολιτικό μέγεθος της απάτης. Αλλά και αυτοί που πλέον δεν γνωρίζουν πολύ καλά τι ήταν η υπόθεση Λυσένκο, απορρίπτουν συνήθως την ιδέα μιας διαλεκτικής της φύσης υπό το βάρος ενός συντριπτικού επιχειρήματος: θεωρούν ότι το να εκλαμβάνεται ένα ιδεοκρατικό ανάπτυγμα σαν υλική διαδικασία συνιστά μια ριζικά λανθασμένη επιστημολογική μωρολογία. Όμως, έτσι ακριβώς αντιλαμβάνονται οι περισσότεροι –στο βαθμό που κάτι έχουν ακούσει για το θέμα– ότι «η φύση είναι διαλεκτική». Αυτό που εν προκειμένω σφραγίζει τη διαλεκτική είναι ουσιαστικά το γιγάντιο βάρος που σταδιακά επικάθεται εδώ και πάνω από έναν αιώνα, υπό τα συνδυασμένα αποτελέσματα του νεοκαντιανισμού και του λογικού θετικισμού, της φαινομενο-

λογίας και της γλωσσολογικής στροφής, πιο πρόσφατα του μεταμοντερνισμού και του κοινωνιολογικού κονστρουκτιβισμού (ας μην συνεχίσω άλλο την απαρίθμηση), από αυτό που θα αποκαλέσω συνολικά *γνωσιολογικό ιδεαλισμό*: η επιστήμη δεν είναι κατ' αυτόν παρά γλωσσικό παιχνίδι που έρχεται αντιμέτωπο με έναν σιωπηλό κόσμο.

Εδώ, επίσης, πιστεύω ότι υστερήσαμε σε σχέση με τις στρατηγικού τύπου υποχρεώσεις μας, αφού δεν προωθήσαμε στο βαθμό που θέλαμε τον διάλογο υπέρ μιας υλιστικής γνωσιολογίας. Αλλά αν θέλουμε να αντιπαραθέσουμε με βάσιμες ελπίδες επιτυχίας στον κυρίαρχο ιδεαλισμό μια αυθεντικά υλιστική θεώρηση των γνωστικών διαδικασιών, θα έπρεπε επίσης να την έχουμε επεξεργαστεί, καθήκον στην εκτέλεση του οποίου έχουμε πέσει πολύ έξω απ' τους υπολογισμούς μας. Κατ' εμέ, μια γνωσιολογία στην οποία επιβιώνει έστω και ένα ίχνος αφελούς ρεαλισμού, γλιστρά αναπόφευκτα από τον υλισμό στον ιδεαλισμό: εάν η ιδέα της διαλεκτικής της φύσης είναι έγκυρη, κάτι για το οποίο είμαι πεπεισμένος, αυτό δεν σημαίνει ότι η διαλεκτική έτσι όπως την εννοούμε ενυπάρχει στα πράγματα, αλλά ότι, αντιθέτως, το μάθημα των πραγμάτων έχει διαπεράσει τη διαλεκτική μας. Μια υλιστική γνωσιολογία, έτσι όπως την αντιλαμβάνομαι, ενέχει μια μεγάλη παράκαμψη από την ιστορία της παραγωγής των κατηγοριών μας μέσω των πρακτικών και θεωρητικών μας δραστηριοτήτων, ώστε να μπορεί ο διαλεκτικός λόγος να ανασυνγκρωτεί εν μέρει στο πλαίσιο των εννοιών τον ανεξάντλητο διαλεκτικό χαρακτήρα του πραγματικού, όπως επί παραδείγματι τον διαλεκτικό χαρακτήρα που χαρακτηρίζει τα αντιθετικά ζεύγη αρσενικού/θηλυκού, ή ζωής/θανάτου που τόσο καθόρισε την αρχαία σκέψη, και συνεχίζει να επηρεάζει τη δική μας σκέψη με διάφορες επιστημονικές μορφές. Ο διαλεκτικός χαρακτήρας του πραγματικού επιβεβαιώνεται με πεισματικό τρόπο στις αντιφάσεις τις οποίες επιβάλλει (πέρα από ορισμένα σημεία) στις μη διαλεκτικές παραστάσεις που σχηματίζουμε για το πραγματικό. Η υλιστική ιδέα της διαλεκτικής της φύσης θεωρείται συχνά, ακόμη και από μαρξιστές, ως το αδύναμο σημείο της θεωρίας του Μαρξ. Θεωρώ αντιθέτως ότι αποτελεί ένα απ' τα ανώτερα σημεία της (τουλάχιστον αν μπορούσαμε να τη φέρουμε στο ύψος των σημερινών απαιτήσεων), και ότι οφείλουμε να την αξιοποιήσουμε με τολμηρό τρόπο.

3. Από τα ζητήματα του χαρακτήρα περνάω στο περιεχόμενο επισημαίνοντας ένα τρίτο μείζον πρόβλημα. Ο Αλτουσέρ είχε κατανοήσει πολύ καλά ότι η υλιστική αναστροφή της εγγελιανής διαλεκτικής απαιτεί μια επανεπεξεργασία του περιεχομένου της, πολύ ριζικότερη απ' όσο νομίζαμε. Ωστόσο, απλοποίησε και ο ίδιος εν πολλοίς τα πράγματα καθώς θεώρησε άχρηστες ορισμένες εγγελιανές έννοιες τις οποίες αξιοποίησε με πολύ πρωτότυπο τρόπο ο Μαρξ, όπως την αλλοτρίωση και την άρνηση της άρνησης. Αλλά επιπλέον, το ίδιο το ζήτημα της δομής των αντιφάσεων και του τρόπου ανάπτυξής τους αποκαλύπτεται πολύ πιο σύνθετο απ' όσο νόμιζε ο παραδοσιακός μαρξισμός. Αν αληθεύει, όπως ισχυριζόταν ο Μαρξ, ότι ο Χέγκελ παρουσίασε τις «γενικές μορφές» της διαλεκτικής κίνησης, δεν θα πρέπει επίσης να εξετάσουμε τις θεμελιώδεις διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα σε διαλεκτικές της ταυτότητας, της γενετικής ανάπτυξης και της ιστορικής εξέλιξης; Εάν η εγγελιανή διαλεκτική που θεωρεί ότι «το ένα διχάζεται σε δύο» είναι ορθή προκειμένου να παραχθεί μια μελλοντική ενότητα με βάση μια εσωτερική αναγκαιότητα, δεν είναι επίσης σημαντικό να επεξεργαστούμε μια λογική του «τα δύο ενώνονται σε ένα», εγκλείοντας την ενδεχομενικότητα σε μια μη προγραμματισμένη αναγκαιότητα που μπορεί να καταλήξει στον διαχωρι-

σμό τους, σκιαγραφώντας έτσι μια διαλεκτική που είναι ξένη σε κάθε τελεολογισμό: Αν αναστρέφουμε με υλιστικό τρόπο τη διαλεκτική ως αντικειμενική λογική των φυσικών ή ιστορικών διαδικασιών, το ίδιο οφείλουμε να κάνουμε και με τη διαλεκτική ως υποκειμενική μέθοδο έρευνας και έκθεσης. Και ούτω καθεξής.

Εν ολίγοις, μιλάμε για «τη διαλεκτική» σαν να αναφερόμαστε σε μια αυστηρά εδραιωμένη μορφή γνώσης, αλλά στην πραγματικότητα πρόκειται για ένα πολύ μεγάλο εργαστήριο. Για ποιον λόγο θα έπρεπε επομένως να μας προκαλεί έκπληξη η έλλειψη ενδιαφέροντος; Στο μέτρο, επί παραδείγματι, που δείξαμε να ταυτίζουμε τη διαλεκτική με τη λογική του ιστορικού μετασχηματισμού, τι μπορούμε να απαντήσουμε σ' έναν επιστήμονα που μας λέει: σε τι θέλετε να μου χρησιμέψει, άπαξ και δουλειά μου είναι να ορίζω αμετάβλητους νόμους; Η ανασυνγκρότηση μιας πραγματικής απήχησης της διαλεκτικής απαιτεί να ενεργοποιήσουμε το περιεχόμενο της προς όλες τις κατευθύνσεις. Το έχει ανάγκη.

4. Έρχομαι σε ένα τελευταίο πρόβλημα, που θέλω απλώς να το θίξω: Οι υπάρχουσες εκθέσεις της διαλεκτικής, έτσι όπως την εννοούμε (εξάλλου δεν είναι και άπειρες), περιορίζονται σχεδόν στο σύνολό τους σε ό,τι στοχάστηκαν ο Χέγκελ, ο Μαρξ και ο Ένγκελς στην εποχή τους, και προσθέτουν στην καλύτερη των περιπτώσεων *in fine* ορισμένες υποδείξεις για τους συνεχιστές τους σαν τον Λένιν, ή για αυτούς που τους ξαναδιάβασαν σαν τον Αλτουσέρ – και συνεπώς περιορίζονται επί της ουσίας στη διαλεκτική θεωρία που έχει εμφανιστεί εδώ και πάνω από έναν αιώνα. Πώς θα μπορούσαμε τότε να είμαστε πιστευτοί όταν παρουσιάζουμε τη διαλεκτική ως εξόχως ζωντανή; Αυτό το ερώτημα είναι ασφαλώς το πιο καθοριστικό αν θέλουμε να ξαναβρεί τη γοητεία της η διαλεκτική. Κατά τη διάρκεια του αιώνα που μας χωρίζει απ' τον γερο-Ένγκελς και τον Λένιν παράχθηκαν επαναστάσεις πρώτου μεγέθους στους γνωστικούς τομείς – απ' τη θεωρία της σχετικότητας μέχρι τη μοριακή βιολογία, από την κβαντική κοσμολογία μέχρι τη δυναμική των μη γραμμικών συστημάτων, για να περιοριστούμε μόνο σ' αυτά τα παραδείγματα. Είναι προφανές ότι αυτές οι εκπληκτικές αλλαγές της επιστημονικής ορθολογικότητας έχουν μεγάλη σχέση με τη διαλεκτική, και με τις δύο έννοιες του όρου: έχουν πολλά να αντλήσουν από αυτήν, και πολλά επίσης να της προσφέρουν. Μπορούμε, επί παραδείγματι, να αναφερθούμε στο εγγεγραμμένο ποιοτικό άλμα χωρίς να αντιπαραβάλουμε την εννοιολογική του θεωρητικοποίηση με ό,τι μας δίδαξε η σύγχρονη φυσική για τις μεταπτώσεις φάσεων, και αντιστρόφως να προσεγγίσουμε την τόσο επίκαιρη προβληματική της ανάδυσης χωρίς να διαβάσουμε επιμελώς τα εδάφια που αφιερώνονται απ' την *Επιστήμη της Λογικής* του Χέγκελ στη διαλεκτική της ποιότητας και της ποσότητας;

Δεν θα πω τίποτα άλλο, και επιφυλάσσομαι να επανέλθω. Κλείνω με μια φράση: η πεποίθησή μου, η οποία επικυρώνεται απ' ό,τι έχω παρατηρήσει εδώ και αρκετές δεκαετίες στο πλευρό επιστημόνων, είναι ότι η διαλεκτική μπορεί να αποκτήσει πάλι στη Γαλλία μια πραγματική απήχηση, αρκεί να την πάρουμε και εμείς όσο σοβαρά χρειάζεται.

Μετάφραση: Τάσος Μπέτζελος

Σημειώσεις

1. Jacques Monod, *Le Hasard et la nécessité*, Ed. du Seuil, 1970, σ. 187.

2. Dominique Dubarle, André Dorz, *Logique et dialectique*, Larousse, 1972, σ. 237.

3. Louis Althusser, *Écrits philosophiques et politiques*, Stock / IMEC, τ. 1, σ. 582.

4. Παρένθεση: ένας κριτικός της διαλεκτικής σαν τον G.-G. Granger παραδέχεται ότι, εάν η λογική και η μαθηματική επιστήμη πραγματευόνταν τύπους χωρίς κανένα απολύτως περιεχόμενο, δεν θα μπορούσαν να ξεφύγουν από την κενή ταυτολογία. Γι' αυτό υποστηρίζει ότι αναφέρονται σε «μορφικά περιεχόμενα», σχήμα οξύμωρο που συνιστά μια εκπληκτική ομολογία της ορθότητας της διαλεκτικής ακόμη και στην καρδιά των πλέον τυπικών γνωστικών κλάδων (βλ. το κείμενό μου στο *Sciences et dialectiques de la nature*, La Dispute, 1998, σ. 130-131).

